AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI XORAZM MADANIYATIGA OID ARXEOLOGIK YODGORLIKLARNING O‘RGANILISHI

Xudoyberganova Nozima Islombek qizi
Ma’mun universiteti I bosqich magistranti
Ilmiy rahbar: PhD Yusupov Shakir Xaitbayevich

Annotatsiya. Maqolada Amir Temur va temuriylar davrida Xorazmning shaharsozlik madaniyati, arxeologik yodgorliklari va savdo-hunarmandchilik markazlarining o‘rganilishi tahlil qilinadi. Gurganjdagi Toshqal’a yodgorligiga oid arxeologik materiallar yozma manbalar bilan qiyoslanib, vohaning XIV–XV asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, temuriylar, Xorazm, Gurganj, Ko‘hna Urganch, Toshqal’a, Orolbo‘yi, arxeologik yodgorliklar, shaharsozlik, mudofaa inshootlari, savdo, hunarmandchilik, moddiy madaniyat, arxeologik tadqiqotlar, yozma manbalar, tarixiy toponimlar.

Amir Temur va temuriylar davrida Xorazmning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotini o‘rganish O‘rta Osiyo o‘rta asrlar tarixining muhim masalalaridan biridir. XIV asrning so‘nggi choragi va XV asrda vohada kechgan siyosiy jarayonlar, shaharlarning rivojlanishi, savdo-hunarmandchilik munosabatlari hamda moddiy madaniyat xususiyatlari arxeologik va yozma manbalarni o‘zaro qiyoslash asosida tadqiq etishni talab qiladi. Ayniqsa, Amir Temurning 1372–1388-yillardagi Xorazm yurishlari va ularning shaharlar hayotiga ta’siri tarixshunoslikda turlicha baholangan.

Sovet davri tarixshunosligida Amir Temurning Xorazmga harbiy yurishlari ko‘pincha vayronagarchilik va shahar madaniyatining inqirozi bilan bog‘lab talqin qilingan. Bunday yondashuvda harbiy harakatlarning oqibatlari asosiy o‘rin egallab, vohadagi shaharlarning keyingi rivojlanishi, hunarmandchilik va savdo munosabatlarining davomiyligi yetarlicha yoritilmagan. Keyingi arxeologik tadqiqotlar esa Xorazm shaharlari tarixini faqat harbiy-siyosiy voqealar bilan izohlash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Vohadagi o‘zgarishlarni tahlil qilishda ekologik sharoit, suv ta’minoti, savdo yo‘llari va siyosiy boshqaruv tizimi kabi omillarni ham hisobga olish zarur. Xorazm arxeologik yodgorliklarini tizimli o‘rganish XX asrning 30–40-yillaridan keng tus oldi. V. V. Bartold, A. Yu. Yakubovskiy, S. P. Tolstov, N. N. Vakturskaya, G. A. Pugachenkova, G. A. Fedorov-Davidov, A. A. Asqarov va boshqa tadqiqotchilarning ishlari vohaning o‘rta asrlar tarixi, shahar madaniyati, moddiy yodgorliklari va numizmatik materiallarini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etdi. Arxeologik izlanishlar natijasida Janubiy Orolbo‘yida Amir Temur va temuriylar davri bilan bog‘liq shahar xarobalari, mudofaa inshootlari, turar joylar,

hunarmandchilik obyektlari hamda tarixiy toponimlar aniqlangan. Ushbu materiallar vohaning XIV–XV asrlardagi madaniy hayotini tiklash uchun muhim manba hisoblanadi [Yusupov, Eshchanova, 2011]. Mazkur davr Xorazm shahar madaniyatini o‘rganishda Gurganj alohida o‘rin tutadi. Shaharning Toshqal’a deb atalgan qismi, jumladan, Kaan mahallasi hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar o‘rta asrlardagi shaharsozlik va hunarmandchilik an’analarini o‘rganish imkonini bergan. Bu yerda savdo rastalari, hunarmandchilik bilan bog‘liq binolar, mudofaa devorlari va burjlar qoldiqlari aniqlangan. Ayniqsa, 1952-yilgi qazishmalarda qayd etilgan arxeologik materiallar Gurganjning XV–XVII asrlardagi moddiy madaniyati haqida muhim ma’lumotlar beradi [Vakturskaya, 1959]. Toshqal’ada aniqlangan me’moriy qoldiqlar shaharning keyingi asrlarda ham yashashda davom etganini ko‘rsatadi. Mudofaa inshootlari, savdo va hunarmandchilik binolarining mavjudligi Gurganjning iqtisodiy faoliyati to‘xtab qolmaganidan dalolat beradi. Biroq XV–XVII asrlarga oid arxeologik qatlamlarning mavjudligi 1388-yilgi harbiy harakatlar oqibatida shaharning qay darajada zarar ko‘rganini o‘z-o‘zidan aniqlab bermaydi. Shu sababli Amir Temur yurishlarining oqibatlarini baholashda arxeologik qatlamlar xronologiyasi va yozma manbalar ma’lumotlarini birgalikda tahlil qilish muhimdir.

Gurganjning Amir Temur davridagi tarixi Sharafiddin Ali Yazdiy asarida keltirilgan ma’lumotlar bilan ham bog‘liq. Yozma manbalarda Urganchning ayrim qismlari vayron qilingani, keyinchalik shaharni qayta tiklash choralari ko‘rilgani haqida xabarlar uchraydi. Jumladan, 1391-yilda Urganchni qayta tiklashga ruxsat berilgani to‘g‘risidagi ma’lumot shahar tarixida yangi bosqich boshlanganini ko‘rsatadi. Tadqiqotlarda manbalarda tilga olingan Kaan mahallasi Ko‘hna Urganchdagi Toshqal’a hududi bilan bog‘lanadi. B. A. Ahmedov yozma manbalarga tayanib, Gurganjda buzilgan ayrim inshootlarning amir Muso tomonidan qayta tiklanganini qayd etadi. Shaharning keyingi siyosiy voqealarda ham muhim o‘rin tutgani haqidagi ma’lumotlar uning mudofaa va iqtisodiy imkoniyatlari saqlanib qolganidan dalolat beradi. Xususan, XV asr boshlarida Gurganjning harbiy-siyosiy kurashlar markazlaridan biri bo‘lgani, 1431-yilda Abulxayrxon qo‘shinlariga qarshilik ko‘rsatilgani shaharning keyingi tarixini o‘rganishda ahamiyatlidir [Ahmedov, 1965, 11–16-b.]. Gurganjdagi arxeologik tadqiqotlar natijalarini savdo munosabatlariga oid yozma ma’lumotlar bilan qiyoslash ham muhim xulosalar chiqarish imkonini beradi. XV asrga oid xabarlarda Urganchning mintaqalararo savdodagi ishtiroki aks etgan. Jumladan, 1438-yilda Gurganjda bo‘lgan sherozlik savdogar Xo‘ja Shamsuddin Muhammadning bu yerdan turli mahsulotlarni xarid qilib, Hojitarxonda sotgani

haqida ma’lumot mavjud. Savdo mollari orasida mushki anbar, muskus, Xitoy ipagi, atlas, ipak xomashyosi va dori-darmonlarning tilga olinishi Urganchning mahalliy mahsulotlar bilan bir qatorda uzoq hududlardan keltirilgan tovarlar ayirboshlanishida ham ishtirok etganini ko‘rsatadi. Bu ma’lumotlar Gurganjning XV asrda tranzit savdo markazlaridan biri sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qolganini anglatadi. Shahardagi savdo rastalari va hunarmandchilik mahallalari qoldiqlari esa iqtisodiy hayotning moddiy dalillari hisoblanadi. Arxeologik va yozma manbalarning bunday uyg‘unligi shaharning faqat siyosiy voqealar tarixini emas, balki uning iqtisodiy vazifalari, hunarmandchilik ixtisoslashuvi va madaniy aloqalarini ham o‘rganish imkonini beradi. Xorazmda Amir Temur va temuriylar davri moddiy madaniyatini tadqiq etishda arxeologik topilmalarning davriy mansubligini aniqlash alohida ahamiyatga ega. Xususan, sopol buyumlar, me’moriy qoldiqlar va numizmatik materiallar shaharlarning rivojlanish bosqichlarini belgilashda muhim manbalar hisoblanadi. N. N. Vakturskayaning Xorazm o‘rta asrlar sopol buyumlarini xronologik tasniflashga bag‘ishlangan tadqiqoti arxeologik qatlamlarni davrlashtirish uchun muhim ilmiy asoslardan biridir [Vakturskaya, 1959]. G. A. Fedorov-Davidovning Xorazmning XIV asr siyosiy hayoti va Oltin O‘rda davri numizmatikasiga oid ishlari esa mintaqadagi siyosiy-iqtisodiy munosabatlarni o‘rganishda ahamiyat kasb etadi. Shaharsozlik yodgorliklarini tadqiq etishda tarixiy toponimlarni aniqlash ham muhim vazifalardan biridir. O‘rta asr manbalarida uchraydigan shahar, qal’a va mahalla nomlarini arxeologik obyektlar bilan qiyoslash orqali aholi manzilgohlarining joylashuvi, shahar hududining o‘zgarishi va tarixiy voqealar kechgan makonlarni aniqlash mumkin. Ayniqsa, Kaan mahallasi va Toshqal’a o‘rtasidagi bog‘liqlik masalasi yozma ma’lumotlar bilan arxeologik dalillarni birgalikda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Xorazm arxeologik yodgorliklarini o‘rganish natijalari muzey fondlarini boyitish va tarixiy-madaniy merosni keng jamoatchilikka tanishtirishda ham muhim ahamiyatga ega. Qazishmalarda aniqlangan sopol buyumlar, tangalar, me’moriy bezaklar va boshqa moddiy madaniyat namunalari davrning xo‘jalik hayoti, hunarmandchilik an’analari va badiiy didini yoritishga xizmat qiladi. Ularning ilmiy tavsifi, xronologiyasi va topilgan arxeologik konteksti asosida muzey ekspozitsiyalarini tashkil etish Amir Temur va temuriylar davri Xorazm madaniyati haqida tarixiy jihatdan asoslangan tasavvur shakllantirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Amir Temur va temuriylar davri Xorazm madaniyatini o‘rganishda arxeologik tadqiqotlar muhim manbashunoslik ahamiyatiga ega. Gurganjning Toshqal’a hududida aniqlangan me’moriy qoldiqlar, savdo-

hunarmandchilik obyektlari va moddiy madaniyat namunalari shahar hayotining XIV asr oxiridan keyingi davrlarda ham davom etganini ko‘rsatadi. Yozma manbalar, arxeologik topilmalar va tarixiy toponimlarni qiyosiy tahlil qilish Xorazm shaharlarining siyosiy voqealar ta’siridagi o‘zgarishlarini, iqtisodiy aloqalarini va madaniy taraqqiyotini yanada to‘liqroq yoritishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, Amir Temur yurishlarining oqibatlari haqidagi turli tarixshunoslik qarashlarini baholashda har bir shahar va yodgorlikning arxeologik ma’lumotlariga alohida tayanish zarur. Bunday yondashuv Xorazmning temuriylar davri madaniy merosini ilmiy asosda o‘rganish, muhofaza qilish va muzey ekspozitsiyalarida namoyish etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ахмедов Б. Государство кочевых узбеков. — М., 1965.
2. Вайнберг Б. И. К истории Кунградских Суфи // МХЭ. — Вып. 4. — М., 1960.
3. Вактурская Н. Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX–XVII вв.) // Труды ХАЭЭ. — Т. IV. — М.: Наука, 1959.
4. Массон М. Е. Монетный клад XIV в. из Термеза // Бюллетень САГУ. — 1929. — Вып. 18. — № 7.
5. Федоров-Давыдов Г. А. Из истории политической жизни Хорезма XIV в. // КСИЭ. — Вып. 30. — М., 1958.
6. Федоров-Давыдов Г. А. Нумизматика Хорезма золотоордынского периода // Нумизматика и эпиграфика. — Т. IV. — М., 1965.
7. Юсупов Ш., Эшчанова М. Темурийлар даврида Жанубий Хоразм ҳудуди шаҳарлар таснифи // Антик давр цивилизацияси тараққиётида Хоразмнинг ўрни: Республика илмий анжумани материаллари. 2011 йил 20 май. — Урганч–Ҳазорасп–Хива, 2011.